

СПІВВІДНОШЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ТА УЗАГАЛЬНЕНЬ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК ДЖЕРЕЛ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Вікторія Козаченко,

магістр 2-го року навчання Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовано поняття та правову природу судових рішень і узагальнень судової практики, а також їх співвідношення. Визначено їхню відмінність від судового прецеденту. Досліджені питання, пов'язані з використанням судових рішень і узагальнень судової практики як джерел цивільного права.

Ключові слова: узагальнення судової практики, судові рішення, джерела цивільного права, прецедент, співвідношення, правова природа.

Питання місця судових рішень та узагальнень судової практики в системі джерел цивільного права досліджуються вже не перший рік, однак і донині не втрачають своєї актуальності. Офіційно ні рішення суду, ні узагальнення судової практики сьогодні не визнаються джерелами цивільного права, проте є очевидним їхній надзвичайний вплив на формування цивільних (і не тільки) правовідносин. У цій статті досліджуються питання визначення понять судового рішення й узагальнення судової практики, а також їх співвідношення як джерел цивільного права.

У різні часи ці питання досліджували такі видатні правники, як Г. Шершеневич, Д. Меєр, О. Іоффе, М. Марченко, М. Коркунов, Л. Луць, М. Єгоров, З. Ромовська, В. Кравчук, О. Угриновська, Р. Майданик та багато інших.

Для повноцінного дослідження співвідношення понять «судове рішення» й «узагальнення судової практики» необхідно дати визначення цих понять, а також дослідити їхню правову природу. Треба зазначити, що в

чинному законодавстві не визначено поняття «судове рішення» чи «рішення суду», є лише вимоги, обов'язкові для форми та змісту такого рішення. Так, відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [4] судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається законом.

У п. 2 Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судове рішення у цивільній справі» № 14 від 18.12.2009 р. [5] зазначається, що рішення суду як найважливіший акт правосуддя покликане забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та здійснення проголошеного Основним Законом України принципу верховенства права. У зв'язку з цим суди повинні неухильно дотримуватися вимог

про законність і обґрунтованість рішення у цивільній справі. Рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства відповідно до ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України) [2], вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до певних правовідносин відповідно до ст. 8 ЦПК України, а також правильно витлумачив ці норми. Якщо спірні правовідносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, який регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого — суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Обґрунтованим визнається рішення, ухвалене на основі повно й усебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених доказами, що були досліджені в судовому засіданні та відповідають вимогам закону про їхню належність та допустимість, або обставин, які не підлягають доказуванню, а також якщо рішення містить вичерпні висновки суду, що відповідають встановленим на підставі достовірних доказів обставинам, які мають значення для вирішення справи.

У ст. 16 ЦК України [1] встановлюються способи захисту права, зокрема визнання права, поновлення становища, яке існувало до порушення права, та припинення дій, що його порушують, присудження до виконання в натурі, припинення чи зміни правовідносин тощо не відображують повноти. Однак не варто сприймати рішення суду лише через призму процесуального чи матеріального права.

Якщо звернутися до вітчизняної та зарубіжної доктрини, то можна отримати більш змістовне поняття судового рішення. Так, на думку М. Штефана, рішення, ухвали судів є процесуальною формою вираження діяльності щодо застосування права та мають у теорії цивільного процесу узагальне-

ну назву — судові постанови. Судові рішення — це акти правосуддя у справі, що ґрунтуються на встановлених в судовому засіданні фактах і застосуванні норм матеріального та процесуального права [8, 185].

При дослідженні правової природи судового рішення в теорії цивільного процесу висловлені різні думки, кожна з яких певним чином відображує особливості, властиві судовим рішенням. Так, різні науковці описують судові рішення як акт судового підтвердження наявності чи відсутності певних правовідносин і наказом суду, акт захисту прав громадян, підприємств, установ та організацій і охорони правопорядку шляхом встановлення права та сприяння в його здійсненні, акт визнання, підтвердження існування чи не існування спірного права і наявності в підтвердженні наказу, акт застосування норми права, що владно підтверджує правовідносини сторін тощо. Фактично, наведені думки не дають повноти розуміння правової природи судового рішення, а лише підкреслюють певні властиві риси.

Однією з рис, притаманних рішенням суду, є імперативність. Можливість держави застосовувати заходи примусу є специфічною гарантією того, що владні рішення будуть виконані, тобто імперативність є забезпеченням реалізації правових норм. Рішення суду є одним з численних прикладів застосування імперативних заходів з боку держави. Так, суд може визначати подальшу поведінку суб'єктів (наприклад позови про присудження), їхній обов'язок вчинити чи утриматися від певних дій, обов'язок може бути виконаний як добровільно, так і за примусом третьої сторони.

Іншою властивою рисою є певний декларативний характер судових рішень — суд встановлює наявність або відсутності між сторонами спірних правовідносин, права чи факту, що має юридичне значення. Перед вирішенням питання по суті судові необхідно

з'ясувати, чи взагалі виникли певні правовідносини, щодо яких існує спір.

Суть рішення суду зумовлюється метою та завданням цього процесуального акта. Визначення суті рішення суду тим, чим воно об'єктивно є у реальній дійсності серед актів органів суду та інших органів держави, стане можливим, якщо зважати на завдання цивільного судочинства, особливості правосуддя, його функції щодо застосування норм права до фактичного складу правового питання, що було предметом дослідження суду, суб'єктивні та об'єктивні межі дії судового рішення. Судове рішення — акт правосуддя в цивільних справах, у зв'язку з чим визначення його суті невіддільно від завдань і мети правосуддя, на досягнення яких воно спрямовано, від його політичної, економічної та юридичної характеристики [8, 189].

Ю. Білоусов висловлює думку, що значення судових рішень (постанов) полягає в тому, що в них закріплюються владні волевиявлення суду щодо всіх питань, які виникають у процесі розгляду та вирішення цивільної справи у суді. Отже, рішення суду є цивільним процесуальним актом, який підсумовує діяльність суду першої інстанції з розгляду та вирішення справи по суті. У рішенні відбивається вся проведена судом діяльність з дослідження й оцінки доказів, зі встановлення юридичних фактів, а також із застосування норм права до конкретних правовідносин та їхніх суб'єктів. Рішенням суду від імені держави усувається спір між сторонами чи вирішується питання про захист прав і охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб, державних і громадських інтересів. У рішенні дається оцінка спірної вимоги чи правовідносин та діям заінтересованих осіб [10, 103].

Свою чергою, В. Тертишніков пропонує як судове рішення розглядати акт застосування норм права, який індивідуалізує від імені держави права й обов'язки, що містяться в нормах

права, застосовує їх до конкретних осіб [7, 59].

Зважаючи на вищезазначене, судове рішення в загальному значенні можна визначати як процесуальний акт встановленої форми, в якому закріплюється волевиявлення суду з приводу конкретної справи та який має імперативний характер для сторін процесу і для інших зацікавлених сторін.

При визначенні поняття та ролі судового рішення як джерела цивільного права важливо не плутати його із судовим прецедентом. Так, судовим прецедентом (від лат. *praecedens/praecedentis* — що передує; англ. *precedent*) є ухвалене рішення в конкретній справі, що є обов'язковим для суду тієї самої чи нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ або яке є зразком тлумачення закону.

Щодо узагальнень судової практики, то вони також не визнаються офіційним джерелом цивільного права в Україні. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду України, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках Верховного Суду України, враховуються іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. При цьому суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів.

Виникає питання, яким чином на практиці судом буде реалізовуватися можливість відступлення від правових позицій Верховного Суду України та чи є в цьому сенс, адже в чинній редакції ст. 111¹⁶ Господарського процесуального кодексу України [3] вста-

ПОГЛЯД НАУКОВЦЯ

новлено, що заява про перегляд судових рішень господарських судів може бути подана виключно на підставі неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що спричинило ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах і неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм процесуального права — при оскарженні судового рішення, яке перешкоджає подальшому провадженню у справі чи яке прийнято з порушенням правил підвідомчості або підсудності справ. Отож, навіть у разі, якщо суддя нижчої інстанції вирішить відступити від прийнятої правової позиції, сторони просто звернуться до Верховного Суду України і, певно, отримають рішення, яке буде відповідати висловленій раніше правовій позиції Верховного Суду України.

Щодо правотворчості вищих спеціалізованих судів, то у ст. 32 Закону «Про судоустрій та статус суддів» зазначено, що до повноважень вищих спеціалізованих судів належать аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, а також надання методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України в судовій практиці на основі її узагальнення й аналізу судової статистики та надання спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової спеціалізації.

Можна констатувати, що якщо постанови Верховного Суду України мають хоч якийсь обов'язковий характер для нижчих судових інстанцій, то узагальнення судової практики вищими спеціалізованими судами взагалі має статистичний характер відповідно до закону. Однак на практиці позиції навіть спеціалізованих судів сприймаються на рівні закону, а іноді і пре-

валюють над законом, адже часто судді посилаються саме на такі роз'яснення, навіть коли в роз'ясненнях є положення, що прямо суперечать законодавству. При цьому сьогодні не існує механізму оскаржень правових позицій, тому що вони офіційно не визнаються джерелом, тобто вони перебувають поза правовим полем, що також є важливою проблемою.

Як і серед практиків, між теоретикам-правниками також немає єдиного сприйняття узагальнень судової практики як джерела права. Думки вчених кардинально різняться, частина науковців відстоює позицію необхідності запровадження обов'язковості узагальнення судової практики (роз'яснення вищих спеціалізованих судів), тоді як інші вважають це помилковим шляхом.

Так, М. Єгоров висловлює думку, що постанови судових пленумів повинні лише тлумачити і роз'яснювати зміст цивільного законодавства, але не створювати нові норми цивільного права. Тож постанови судових пленумів не є джерелами цивільного права. Не є джерелом цивільного права і судова практика, під якою потрібно розуміти багаторазове, однакове вирішення судами однієї татієї ж категорії справ [9, 35].

Щодо постанов Пленуму Верховного Суду України, роз'яснень, листів Вищого господарського суду України й інших «продуктів» узагальненої судової практики, то Л. Луць вважає, що їх не можна визнавати судовими прецедентами [9, 188]. Справді, автор погоджується з висловленою позицією, адже, як зазначено вище, судовий прецедент є специфічним явищем, яке наразі не притаманне вітчизняній правовій реальності. Узагальнення судової практики відрізняються за своєю правовою природою від судового прецеденту. Якщо судовий прецедент фактично утворює нову норму, що надалі має формувати судову практику та впливати на подальші рішення

ня, то узагальнення практики — це фактично результат багаторазового застосування певних норм, констатація трактування норм права на практиці певним чином.

Якщо порівнювати рішення суду та узагальнення судової практики, можна констатувати, що рішення суду є конкретним, а узагальнення судової практики — це фактично результат аналізу таких рішень. Власне судові рішення не є джерелом цивільного права. Воно відображує фактичне розуміння суду (а точніше певного судді) конкретної норми в конкретних правовідносинах, тобто відбувається трактування та застосування норми на практиці. При цьому вирішення конкретної справи і певному ключі не призводить до вирішення аналогічної справи таким же чином. Статистика свідчить, що сприйняття правових норм суддями може кардинально відрізнятись не лише залежно від обставин справи, а й через суб'єктивні переконання судді. Іноді законодавець формулює приписи таким чином, що виникає можливість надзвичайно широкого трактування такої норми, саме це призводить до подальшого неоднакового застосування.

Конкретне рішення суду є джерелом права для сторін процесу та зацікавлених осіб, однак воно не має стосунку до інших суб'єктів цивільного права та не є обов'язковим для застосування в інших справах.

Узагальнення судової практики є, фактично, констатацією того, як більшість судів розуміє конкретні норми. Так усталена практика отримує певну

форму закріплення, котра допомагає швидко зорієнтуватися у тенденціях з тих або тих питань. Необов'язковість застосування такої практики судами першої та апеляційної інстанції призводить до необхідності особи «проходження» всіх судових інстанцій для отримання рішення, котре буде відповідати висловленій позиції. Такий шлях потребує великої кількості часу та коштів з боку сторін та суду. Тож, виникає питання доцільності існування такого механізму. Звісно, тут можна зауважити про якість роз'яснень і ситуації, коли такі роз'яснення й узагальнення суперечать закону. Однак це питання якості створення таких узагальнень.

Узагальнення судової практики створюється на підставі прийнятих судових рішень з подібних справ, коли вищі спеціалізовані суди чи Верховний Суд України аналізують, яким чином склалася практика з того чи того питання, констатують поширені помилки трактування конкретних норм та їх застосування до певних ситуацій. На думку автора, окреме рішення суду не є джерелом цивільного права в сучасних реаліях, однак можна впевнено говорити, що узагальнення судової практики, хоча й неофіційно, широко використовуються саме як джерела права. ♦

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 40–44. — Ст. 356 (зі змінами).
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2004. — № 40–41, 42. — Ст. 492 (зі змінами).

3. *Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1992. — № 6. — Ст. 56 (зі змінами).*
4. *Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2010. — № № 41–42, 43, 44–45. — Ст. 529 (зі змінами).*
5. *Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>.*
6. *Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) / Л. А. Луць // Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2003. — 304 с.*
7. *Тертышников В. И. Основы гражданского судопроизводства Украины : учебное пособие / В. И. Тертышников. — Х. : Вапнярчук Н. Н., 2006. — 166 с.*
8. *Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : академічний курс : підручник / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 2005. — 624 с.*
9. *Гражданское право : учебник : Ч. 1 / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. — М. : ТЕИС, 1996. — 552 с.*
10. *Цивільний процес : навчальний посібник / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. — К. : Прецедент, 2005. — 172 с.*

Надійшла до редакції 31.01.2015 року

Козаченко В. Соотношение судебных решений и обобщений судебной практики как источников гражданского права. Проанализированы понятия и правовая природа судебных решений и обобщений судебной практики. Определены их различия с судебным прецедентом. Исследованы вопросы, касающиеся использования судебных решений и обобщений судебной практики как источников гражданского права.

Ключевые слова: обобщение судебной практики, судебные решения, источники гражданского права, прецедент, соотношение, правовая природа

Kozachenko V. Correlation between court decisions and generalization of judicial practice. The author analyses definitions and legal nature of court decisions and generalization of judicial practice. The article explains differences between a court decision and a precedent. The special attention is given to the problem of using court decisions and generalization of judicial practice as sources of civil law.

Key words: generalization of judicial practice, court decision, precedent, sources of civil law, interrelation, legal nature